

ĐOKO MAZALIĆ

HRIŠĆANSKI NIŠANI U OKOLINI TRAVNIKA

EVIDENCIJA VAŽNIJIH SPOMENIKA I PREDLOZI ZA ZAŠITU

U onim krajevima u Bosni gdje su se Turci doselili prije 1463 godine u masama ili koje su rano vojnički posjeli, pojavljuju se u isto vrijeme hrišćanski nadgrobni spomenici i u obliku turskih nišana, a s njima, vjerojatno već tada, i dijelovi turske nošnje i običaji. Takvi su krajevi zemlje Pavlovića, krajevi oko Foče, stara Vrhbosna i Visočka nahija. Kasnije je toga bilo posvuda. Posebno mjesto u nizu hrišćanskih nadgrobnih spomenika na oblik nišana, ovdje zapravo na oblik preslice, i zanimljivog razvoja zauzimaju hrišćanski nadgrobni spomenici u srežu travničkom, nastali u vremenu oko 1463 godine pa dalje. Od te godine ovdje se bila slegla u prvo vrijeme turska granična vojska koja je kroz 60 i nešto više godina udarala na Jajačku Banovinu, a sačinjavala je dio velike bojne linije koja se protezala od Livna do Zvornika. U toj vojsci bilo je i mnogo hrišćana, pa i Srba i Bošnjaka. Glavna linija na kojoj je turska vojska držala granicu prema Jajačkoj Banovini u okolini Travnika povlačila se po prilici od Kaštela kod sela Pećina prema sjeverozapadu dolinom Gronice, prelazila Lašvu i išla dalje uz rijeku Bilu. Nije ta linija bila stalna, ali se uglavnom održala kao etapni prostor do konca 15 vijeka, a možda i nešto dalje, jer je imala i najbolje uslove za to: veliko i plodno polje, dovoljno vode, stoke i drveta; za odbranu brdovite i šumovite krajeve i otvoreno polje za vođenje bitaka — najbolji uvjeti za vojsku. Nije ta linija ni tekla inkontinuo, nego su Turci držali samo poneka uporišta, dok je gro vojske bio razasut po plodnim dolinama spomenutih rijeka u stalnim naseljima.

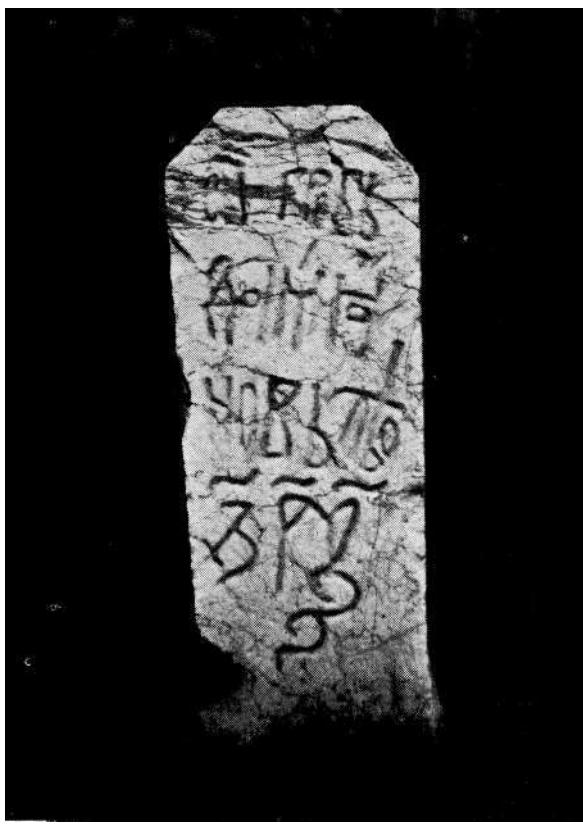
Kako je u tim krajevima bio već znatan broj katoličkog stanovništva (kralj Toma!), zatim priпадnika Bosanske crkve i pridošlih hrišćana, turskih vojnika, teško je danas reći kome zapravo od njih pripadaju najstariji nadgrobni spomenici turskog vremena u obliku nišana od masovnijeg dolaska Turaka u Bosnu pa do pada Jajca, a oni se obično grupišu oko stećaka. Još iiza 1527 i tokom cijelog 16 vijeka, iako je katolički elemenat

u travničkom kraju zauzimao po broju hrišćana sve veću ulogu, pokazuju se na tim spomenicima tragovi po kojima izgleda da je u toj sredini bilo još uvjek dosta zaostavštine stare bosanske narodne crkve. Poslije toga vremena oblici nadgrobnih spomenika u obliku nišana (preslice) nalaze se skoro uvjek na katoličkim grobljima, obično u društvu stećaka, ali za one starije, nešto bliže po formi turskim nišanima, iako leže u katoličkim grobljima ili u neposrednoj blizini, narod veli da su »grčki« što zapravo znači — po mom mišljenju — patarenski. Takav je slučaj u Kremeniku, Malom Mošunju, Stojkovićima, Zagriju i Rostovu. Ti spomenici u dosta slučajeva nisu ni označeni krstom ili imaju pored molaga krsta i označke poluneseca, sunca i zvijezda, a nije zanemarena ni tordirana vrpca. Oni se nalaze redovno na srednjevjekovnim nekropolama uz stećke ili na mjestu starih bosanskih nekropola srednjeg vijeka sa kojih su stećci odneseni, a i u današnjim hrišćanskim grobljima s krstovima i stećcima (Donja Večeriska, Brajkovići, Guča Gora, kod Krnjića, Rostovo, Ričice itd.). U Malom Mošunju imamo slučaj gdje su uz staru bosansku nekropolu stajali pored stećaka hrišćanski nišani, par muslimanskih nišana i, napokon, novovremeni krstovi. Stećci su s te nekropole odavno odneseni, ali im se poznavaju ležišta, a muslimanski nišani uklonjeni su prije tridesetak godina, ali je od jednog sačuvan fotosnimak, a od drugog crtež.

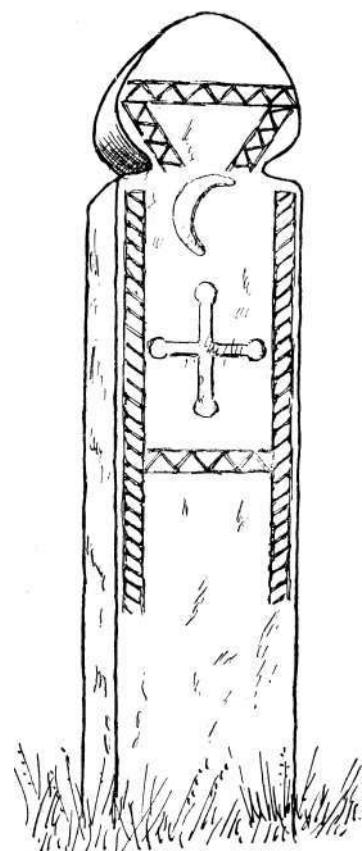
Na ove stare spomenike slabo je dosad obraćana pažnja, ali ih je davno već zapazio Martin Nedić koji je obišao ovaj kraj 1838 i 1855 godine. On veli da je na katoličkom groblju u Gučoj Gori bilo mnogo starih velikih kamenova »od kojih njeki položice leže, a njeki su posaćeni kao stupovi, i na ovim imade križevi izrezani, ali je svaki starinski stećak na vrhu okrugao«.¹ Pod stećcima podrazumijeva sasvim ispravno i stojeće ploče. To se najbolje vidi otuda što i poznatu ploču Petra Kušetića zove stećkom² Obra-

¹ Martin Nedić: Starine bosanske, Arkiv za povj. Jugosl. IV, 150

² Isto tamo

Sl. 1. Hrišćanski nišan sa bivšeg starog srpskopravoslavnog groblja na Carini u Sarajevu (sad u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu)

Sl. 2. Nišan kneza Stjepana kraj rijeke Ljubine ispod sela Vidotine (rez sarajevski)

đujući srednjevjekovne nekropole, proučavala je P. Korošec i spomenike ove vrste do kojih je mogla doći, nazivajući ih križevima,³ no kako nije donijela gotovo nikakav ilustracioni materijal, osjeća se zbog toga manjak u toj studiji koji želim nadoknaditi i dopuniti novim momentima. Inače je P. Korošec obuhvatila u svom prikazu tih spomenika obilje materijala, koji dotada nije bio ni proučavan i skrenula na njega pažnju a naročito na njegovu plastičnu dekoraciju. Nuzgred su se osvrnuli na ove spomenike Knežević,⁴ dr. J. Petrović,⁵ dr. M. Mandić⁶ i drugi.

U raznim krajevima Bosne i Hercegovine po dolasku Turaka pojavili su se hrišćanski nišani u raznim oblicima, što je i sasvim razumljivo. U vlaseničkom i zvorničkom kraju bile su to ploče dosta široke i visoke do 1 m, oko Srebrenice steće ploče i stupci, oko Foče kvadratične prizme, koje već prelaze u stupce, oko Rogatice su to visoke

prizme i obelisci. U Sarajevu (jaka turska sredina) zadržaše pravoslavni sve do kraja 18. vijeka stariju formu turskih nišana (sl. 1). U visočkoj nahiji imali su i pravoslavni i katolici po svojim grobljima dosta spomenika iste forme, od kojih se do danas sačuvao znataj broj (sl. 2 i 11). Iznimka je onaj stup iz Zgošće. U zapadnoj Bosni su to stupovi i steće ploče (nekropola pod Komarom). U Hercegovini stupovi i visoke tumbe (Radimlja). U travničkoj okolini su to visoke ploče koje potsjećaju na oblik preslice kako smo naprijed pomenuli.

Svi stariji spomenici ove vrste prosječno su 1,5–2 m visoke ploče, širine 55–100 cm i debljine 20–50 cm. Gore su zaobljene. Ispod oblog dijela imaju često dva zaobljena ispupčenja. Samo najstariji spomenici nemaju tih ispupčenja (sl. 3, 6, 8). Na nekim se ne nalazi ni znak krsta, zbog čega bismo mogli pretpostaviti da su to spomenici priпадnika bosanske crkve Srednjeg vijeka, odnosno patarena ranog turskog vremena, jer oni često nisu metalni ni na stećke znak krsta. Za one druge, s označom krsta i znacima koje smo navikli da gledamo na stećcima (polumjeseci, zvijezde, kružnici, tordirana plastika), mogli bismo pretpostaviti

³ P. Korošec: Srednjevjekovne nekropole okoline Travnik, Gl. Z. m. 1952, s. 375 i dalje

⁴ Bosanski prijatelj IV

⁵ S arheologom kroz Travnik

⁶ Vezirski grad Travnik

viti da pripadaju isto tako patarenima, ali i kato-licima i pravoslavnim.

Nisu patareni dolaskom Turaka odjednom nestali. Nije se mogla u širokim masama naroda za kratko vrijeme iskorijeniti vjera za koju se narod borio stotine godina protiv premoćnog neprijatelja. To je tim vjerojatnije što Turci nisu vršili upočetku, pa ni kasnije nasilno islamizovanje. Svakako je vjerovatno da su široke mase Bošnjaka pod uticajem turske sile u ovim krajevima, pod uticajem nove kulture i želje za mirom poprimale pristupačnije turske običaje pa i oblik ove vrste nišana kao nadgrobnog spomenika, dok su mnogi prešli i na islam.

Izgleda da su i mnogi konvertiti zadržali i poslije islamizovanja razne patarenske običaje, dok su Turci imali u svom jeziku naziv Potur za neke ljudе u Bosni, ne dajući im da se naseljuju među prave muslimane, kao što to nisu dopuštali ni Ciganima muslimanima. U Travniku ima i sad mahala, zvana Potur-mahala, gdje je bilo naselje takvih ljudi, a to naselje je bilo nekad izvan starog Travnika, udaljeno oko $\frac{3}{4}$ km. S druge strane Lašve na istoj udaljenosti bilo je cigansko naselje, danas zvano Paša- (žensko ime) ili Karanfil-mahala.

Putnik Montalbano koji je prošao Bosnom početkom 16 vijeka veli u svom djelu »Rerum turcarum commentarius« koje je izšlo istom 1630 u izdanju tada poznate izdavačke kuće Avrama Elzevira u Amsterdamu ili Leipzigu: »est aliud eo in regno (odnosi se na Bosnu) hominum genus Potur appellatum, qui neque Christiani sunt, neque Turcae circumciduntur tamen, pessimumque habentur⁷. Montalbana je kasnije, u drugoj polovini 17 vijeka, potvrdio Ricaut, engleski istoričar turskog carstva, koji potanje opisuje te Poture, no veli za njih da žive kao turski vojnici na granicama Bosne i Ugarske, da štuju Isusa i Muhameda, a odbacuju ikone i krst (sasvim razumljivo, jer su bili zapravo muslimani),⁸ no ne veli nigdje da su to porijeklom Bošnjaci. Turci su i nekim svojim poznatim ljudima Bošnjacima 17 vijeka dali naziv »Potur«, da li u stvarnosti ili u podrugljivom značenju, ne znamo (pjesnik Potur Salih, bostandži-baša Ali-aga⁹). Imamo međutim i taj slučaj da turski književnik El Bosnevija (H. Uskufi, oko 1650), koji je napisao naš prvi rječnik istumačen turskim riječima, zove ga Potur-Šahidijs.¹⁰

Dakle, ako je u Bosni među muslimanima bilo Potura, tj. poštovalaca i nekih dogmi stare reli-

⁷ Asboth: Bosnien, str. 90

⁸ Solovjev: Engleski izvještaj XVII vijeka o bosanskim Poturima, Gl. Z. m. 1952; str. 101 i dalje. Solovjev pretjeruje kad veli na istom mjestu da su Turci zvali sve islamizovane Bošnjake Poturima. Zagrade u gornjem tekstu su piščeve.

⁹ Bašagić: Znam. Hrvati, str. 8; Bošnjaci i Herc. u istor. književnosti, Gl. Z. m. 1912, str. 51

¹⁰ Korkut: Makbul-i aryf (Potur-Šahidijs), Gl. Z. m. 1942, str. 371 i dalje

gije, onda ih je bilo više među hrišćanima, što pokazuju i spomenici o kojima govorimo.

Spomenemo još ovde onaj, naoko čudni zapis iz sela Grahovčića kod Travnika, koji se češće citira (Solovjev, P. Korošec, dr. Petrović, dr. Mandić i drugi), a leži baš u kraju koji nas ovde i zanima. U zapisu veli se o pokojniku da je »prave vire rimske«. Zašto bi se to naglašavalo kad ne bi među njegovim suseljanima bilo i onih katolika koji nisu bili »pravi«, a ti su mogli biti samo oni koji su se držali bar djelomično starih običaja (patarenskih?). Samo ime Mihojo je staro bosansko. Ono, a i veliki polumjesec nad krstom (sl. 24) upućuju nas na to da ovaj spomenik stavimo u ranije tursko doba, kad je pietet prema »starom« bio još dosta svjež, a najkasnije oko polovine 16 vijeka.

Spomenici o kojima ćemo govoriti nalaze se redovno u krajevima koji su ranije bili udaljeni od turskih naselja. Ima ih danas i u vrlo zabačenim šumskim krajevima, daleko od naselja. Iznimku čine dva nezapažena spomenika usred Travničkog Polja.

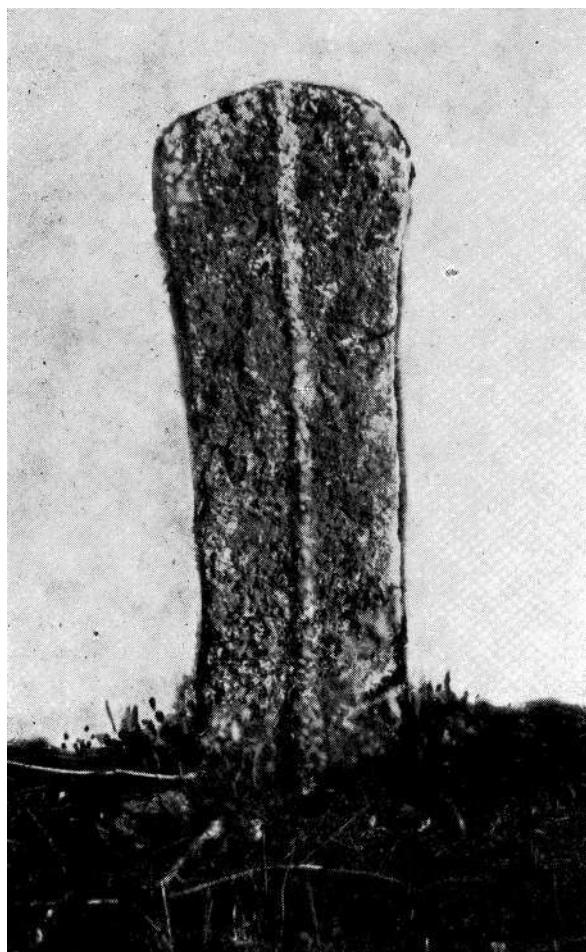
Dosad o našim spomenicima nije niko ni vodio brigu — mislimo o ovim hrišćanskim nišanima — a oni su za proučavanje narodne prošlosti Bosne i Hercegovine od iste važnosti kao i srednjovjekovni stećci. Istom u najnovije vrijeme stavio je Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu pod zaštitu one najstarije do kojih sam ja dotada došao. No svi ti spomenici su još uvijek ugroženi, jer leže u krajevima gdje se pejsaž brzo mijenja uslijed našeg naglog tehničkog razvitka. Stoga je potrebno da se najvažniji prenesu na mjesto gdje će se bolje čuvati, pošto se prije toga naučno ispita lokalitet na kome se sada nalaze.

Materijal od koga su izrađivani naši spomenici jeste miljevina, meki kamen, čija se ležišta i majdani nalaze u dolini rijeke Bile i obilato iskorišćuju još od rimskih vremena. U mnogim slučajevima taj kamen se odlično drži, ali je i često podložen kvaru koji na njemu izaziva jedna vrsta lišaja koja ga svojom kiselinom razjeda. Takav je slučaj u Brajkovićima, Grahovčićima i Ričicama. Dekoracije na tim spomenicima su isključivo plastične. Urezanih nema.

KREMENIK. — Najstariji od tih spomenika, dva, nalaze se u Travničkom Polju u blizini Viteza. Tačno između željezničkih stanica Bile i Viteza, 500 m na istok od zaseoka Kremenika, pored željezničke pruge, s njezine južne strane, udaljeni od nje oko 50 koraka. Sam lokalitet je mala uzvisina, pored bezimenog potočića, obrasla grmljem. Tipično mjesto za bosanska groblja Srednjeg vijeka. Stećci sa ovoga mjesta uklonjeni su za gradnju crkve u Vitezu, a vjerojatno i za ranije građevine (most, džamija), no ostalo ih je još desetak s druge strane potočića na imanju Mare Frlić. Ova dva hrišćanska nišana spasilo je to što vrlo naliče na

stare turske pa ih nije niko smio dirati. Lokalitet na kom se nalaze zove se Grčko Greblje ili Glavica. Oba spomenika su istog oblika. Orientirani su istok-zapad kao gotovo i svi ostali spomenici ove vrste u travničkom kraju. Sjeverni je visak 156 cm, širok 46–58, a debeo 23 cm. Oblika je vrlo jednostavnog. Gore je zaokružen i nešto širi nego dolje. Sa zapadne strane, po sredini, odozgo dolje ima plastičnu prugu (rebro) skoro polukružnog presjeka, pridnu nešto zadebljanu (sl. 3). Drugi spomenik je istog oblika, s dimenzijama 124 : 45 (38) : 22 cm, udaljen 4,50 m južno od prvoga. Njegova plastična pruga sa zapadne strane nešto je pridnu jače zadebljana nego što je slučaj kod prvoga. Ovdje je (mislim kod oba spomenika) iznimno upotrebljen drugi materijal za izradu: krečnjački konglomerat iz neposredne okolice.

Opisujući stare nadgrobne spomenike u Ludmeru kod Srebrenice, Sergejevski navodi i nekoliko njih skoro istog oblika, približno i iste veličine sa vertikalnim rebrom s jedne strane kao što je slučaj i kod ovih naših. Veza je očigledna, a nije je teško objasniti. Turci su posjeli Podrinje,

Sl. 3. Hrišćanski nišan kod Kremenika u Travničkom Polju iz druge pol. XV v.

naročito oko Srebrenice, prije 1463, a kad su te godine pošli na osvajanje Bosne povukli su u svojoj vojsci vjerovatno i neke Bošnjake iz te okoline ili, možda, kasnije u toku dugogodišnjih operacija oko Jajačke Banovine, od kojih se neki nađoše i u Travničkom Polju po kakvoj bilo službi. Navikli na izvjesnu formu nišanskog oblika u svom kraju, oni je primijeniše i ovdje. Pa čak i tvrdi kamen mjesto ovdje običajene sedre.^{10a}

Spomenike koje smo gore opisali i one, koje ćemo odmah spomenuti kao vrlo slične turskim, datiram u vrijeme dolaska Turaka u ovaj kraj, naročito turske vojske koja se bila naprije ovdje slegla. Možda od straha, vjerojatno impresionirani turskom silom i novim društvenim poretkom, počeše pripadnici bivše Bosanske crkve ili drugi hrišćani stavljati mjesto stećaka nagrobne spomenike nišanskog oblika pa i bez znaka krsta, zadržavajući još bojažljivo poneki običajni simbolični znak sa ranijih stećaka. To je tako trajalo sve dотle dok se hrišćani (mislim tu i patarenе) nisu bolje s Turcima snašli. Stoga možemo te spomenike datirati u vrijeme odmah iza 1463 godine pa do, po prilici, 1500. Nuzgred napominjem da se usred zaseoka Kremenika, koji smo gore spomenuli, dakle oko 500 m zapadno od opisanih dvaju spomenika, nalazi i jedan istovremen muslimanski nišan, napravljen od neke kamene grede, uzete vjerojatno s nalazišta rimske starinu u Han-Divjaku. Greda je bila dosta plošna, te se čalma mogla skulptirati samo s njezinih užih strana (sl. 4). Nišan se nalazi pored same željezničke pruge, tačnije između pruge i starog puta, koji su ovdje razmaknuti jedva 10 koraka. Visok je tri m, širok 42 cm, a debeo okruglo 30 cm. Na južnoj strani ima isklesanu sabљu čiji balčak ne leži u istom pravcu sa sjećivom. To su najstariji oblici turskih sabalja na turskim spomenicima u Bosni. Isti odnos između balčaka i sjećiva vidimo i na poznatim nišanima vojvode Radivoja Orašića i Mahmuta Brankovića, koje smo datirali u godinu 1480.¹¹ Ovaj nišan u Kremeniku nalazi se u polju pred Travnikom, gdje se mogla da odigra ona bitka između vojvoda kralja Matije i Daut-paše. U pravcu prema Travniku, u Malom Mo-

^{10a} Sergejevski: Ludmer, Sarajevo 1952, tabla V, VII, XIII, XX, XXII, odnosno slike 10, 14, 29, 42, 48 i dr. Pisac je dobro datirao opisane spomenike u cijelini. Cipusi i stele, ili po mom nazivu nišani, doista su spomenici turskog doba i mogu se po vremenu staviti za Ludmer sve do u XVII vijek, kad je, mislim, već jak uticaj okolnih srpskih manastira uveo drugu vrstu nadgrobнog spomenika. Sergejevski prikazuje u svom djelu i takve spomenike koji se nimalo ne razlikuju od ranijih turskih nišana i mi bismo bili u nedoumici kome da ih pripisemo kad bismo ih negdje osamljene našli (napr. spomenici u slikama 40, 49–52, 78–80, 95 i dr.) To sili na razmišljanje: da li su svi spomenici te forme, što smo ih dosada smatrali muslimanskim, doista muslimanski u svakom slučaju? A ima ih po raznim krajevima Bosne.

¹¹ Mazalić: Kraći članci i rasprave, Gl. Z. m. 1949/50, str. 234

Sl. 4. Muslimanski nišan iz sela Kremenika u Travničkom Polju iz druge polovine XV v.

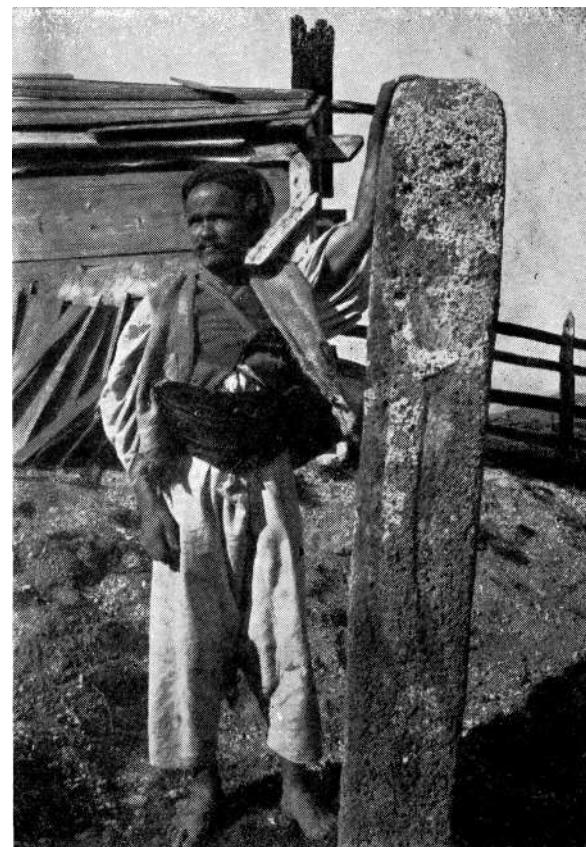
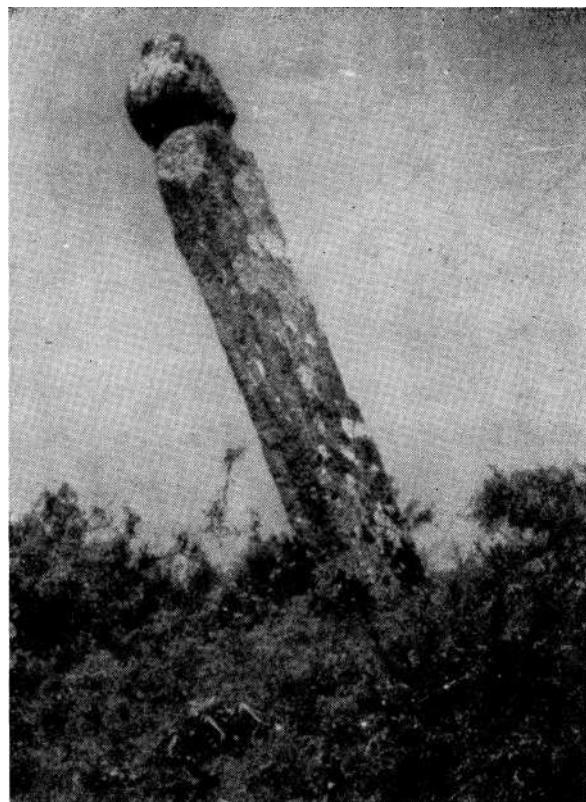
Sl. 5. Muslimanski nišan s kraja XV vijeka koji je stajao uz tarabe katol. groblja u M. Mošunju kod Travnika. Spomenik je uništeniza Prvog svjetskog rata.

šunju, bio je donedavno još jedan muslimanski nišan sa sabljom istog oblika (sl. 5). Oba ova nišana možemo datirati u drugu polovinu 15 vijeka.

MALI MOŠUNJ. — Nedaleko od gore opisanih hrišćanskih nišana oko tri km na zapad nalaze se četiri stara hrišćanska nadgrobna spomenika u obliku nišana u selu Malom Mošunjiju na katoličkom groblju koje spominje i P. Korošec. Ono je situirano nakraj brdskog izdanka što se poput rebra savija u luku, zapadno od poznate Crkvine (Kalvarija). Na tom rebru bila je velika srednjovjekovna nekropola, čiji su spomenici davno odneseni za podizanje kuća turskog Travnika i drugih objekata. Na krajevima te nekada velike nekropole zaostala su gore spomenuta četiri hrišćanska nišana, po dva na svakom kraju. Ranije ih je bilo, sigurno, više. Sva četiri možemo datirati u drugu polovinu 15 vijeka, no dva bez oznake krsta možda su koju godinu starija od onih sa takvom oznakom. Uz ona dva spomenika što se nalaze na istočnom kraju spomenute nekropole, tj. u samom katoličkom groblju, bio je i jedan muslimanski nišan uz ogradu sa spoljašnje strane, u kome moramo gledati jednog konvertita, ukopanog pored svoje rodbine. Taj nišan uklonjen je, kako smo ranije rekli, prije tridesetak godina, no sačuvan mu je foto-snimak (sl. 5). I na njemu je bila uklešana sablja oblika one sablje sa nišana u Kremeniku, te ga možemo staviti u drugu polovinu 15 vijeka.

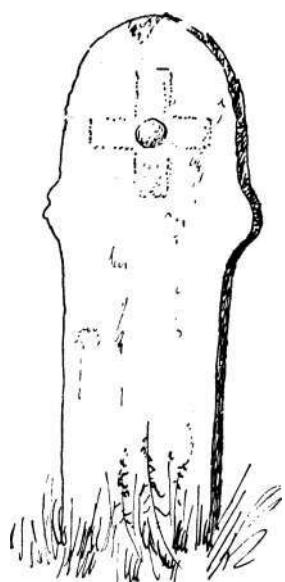
Od ona dva hrišćanska nišana što se nalaze u samom groblju jedan nema nikakve oznake osim manje polukugle na sjevernoj užoj strani (sl. 6).^{11a} Visok je danas 140 cm, širok 64 (odn. 55), a debeo 27 cm. Do njega istočnije nalazi se spomenik nešto mlađi, možda s kraja 15 vijeka. On ima u gornjem dijelu oznaku manjeg jednakokrakog krsta sa malom polukuglom usred njega. Sa strana ima dva mala ispupčenja koja bi se mogla shvatiti i kao embrioni poprečnih krakova krsta, no to oni nisu (sl. 7). Njegova visina je 180 cm, najveća širina 67, a debljina 27 cm. Na protivnoj strani te stare nekropole ima jedan nakravljen spomenik sličan onom prvom. On ima s istočne strane nejasne tragove neke plastične dekoracije (sl. 8). Dijenzije su mu 150 : 53 : 27 cm. Istočno od njega, 16 m udaljen, nalazi se mlađi nišan, sasvim drugog oblika: gore elipsasto zaokružen sa porubom,

^{11a} Ovu polukuglu stavio je nekom omaškom autor jednog ranijeg članka o ovim spomenicima na vrh nišana o kom je govor (Gl. Z. m. 1952, str. 401)

Sl. 6. Hrišćanski nišan s polukuglom na sjevernoj strani. Stoji u kat. groblju u M. Mošunju kod Travnika (druga pol. XV v.)

Sl. 7. Hrišćanski nišan iz katol. groblja u M. Mošunju kod Travnika (druga pol. XV v.)

širokim 4—5 cm, izbačenim za 1 cm iznad nivoa površine i sa većim ispuštenjima sa strana. Naliči izdaleka na ljudsku figuru (sl. 9, 10). S istočne strane ima krst, plastično prikazan, sličan maču (sl. 10), a sa zapadne sličan krst sa tri manje polukugle iznad njega. Južno ispuštenje je odbijeno. Dimenzije su mu: 180 : 58(67) : 16(18) cm.

Ova četiri spomenika iz Malog Mošunja i ona dva iz Kremenika možemo smatrati prototipovima svih ostalih u bližoj i daljoj okolini. Mali Mošunj je prastaro naselje. Ovdje imamo na jednom okupu i lokalitetu tragove preistoriskog naselja, rimskog, ranohrišćanskog, srednjevjekovnog staro slavenskog, najranijeg turskog itd. Dovoljno je razumljivo zašto smatram gore spomenute nišane prototipovima ostalih u Travničkom srezu. Turci su u svom konačnom naletu u Bosnu u ovome kraju najprije posjeli plodno Travničko Polje, kroz koje je vodila glavna i gotovo jedina saobraćajnica prema Jajcu. Ovdje, u Polju, najprije se osjetio turski uticaj na hrišćansko stanovništvo. Trebalo je da prođe desetinu, pa i dvije, godina dok on stigne u prašumske krajeve Rostova i Sebešića, gdje ćemo opet naići na spomenike koji su po svojim dekoracijama bliži staroj religiji, a ipak su nešto mlađi od ovih iz Polja.

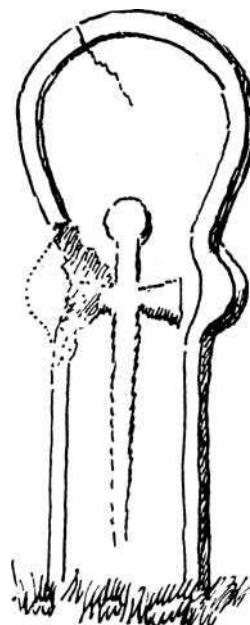
Uzgred napominjemo da većina spomenika ima sa strana ispuštenja, kao što to vidimo na našoj slici 7 i 9, koja su kasnije izgubila možda neki simbolični smisao i postala samo običajna plastična dekoracija. I ta ispuštenja vode porijeklo od negađasnijih polulopti, koje su vjerovatno imale simbolično značenje.¹² Vrlo je zanimljivo da mjesto tih ispuštenja nailazimo na udaljenosti od nekih 20 km zračne linije od M. Mošunja u jugoistočnom pravcu u selu Bilješevu kraj rijeke Bosne polukružna udubljenja na istom dijelu spomenika (sl. 11). Na mjestu današnje pravoslavne crkve u Bilješevu bila je prije jedno 45 godina lijepa srednjevjekovna nekropola sa jedno tridesetak stećaka i pet-šest hrišćanskih nišana. Ja sam ih lično video. Od njih su zaostale do danas samo dvije, možda podnožne ploče stećaka, in situ, i jedan izvaljen nišan, prikazan na našoj slici. On je doista kao hrišćanski nadgrobni spomenik ranog turskog perioda zanimljiv, zapravo unikat, i trebalo bi da se prenese u neki muzej ili da se specijalno zaštitи.

Kako ona dva spomenika na »Grčkom Greblju« kod Kremenika i dva gore spomenuta iz M. Mošunja nemaju ništa zajedničko s krstovima p o

¹² Čini mi se da su veće i manje polulopte na ovim spomenicima preuzete sa nekih najranijih turskih nadgrobnih spomenika, a ne sa stećaka gdje se one također pojavljuju, ali ne u ovako izrazitoj formi i gotovo uviđek kao dekoracija. Vidimo ih jasno i na istovremenim nišanima vojvode Opravića i Mahmuta Brankovića, gdje se naročito ističu kao i na mnogim spomenicima o kojima ovdje govorimo. No to ne znači da one nemaju nikakve duhovne veze sa ranjom starom bosanskom plastikom.

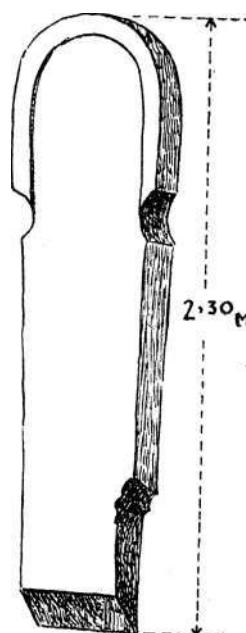
Sl. 8. Hrišćanski nišan iznad katoličkog groblja u M. Mošunju kod Travnika (druga pol. XV v.)

Sl. 8. Hrišćanski nišan iznad kat. groblja u M. Mošunju kod Travnika, istočna strana

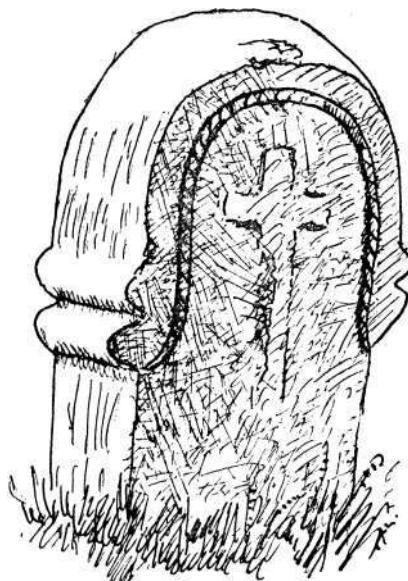
Sl. 9. Hrišćanski nišan iznad katoličkog groblja u M. Mošunju kod Travnika, zapadna strana

Sl. 11. Hrišćanski nišan iz dvorišta srp. prav. crkve u Bilješevu (srez zenički). Druga pol. XV. v.

Sl. 12. Hrišćanski nišan na kat. groblju, zvanom Gradac, iznad sela Ričica kod Travnika

Sl. 13. Hrišćanski nišan na kat. groblju, zvanom Gradac, iznad sela Ričica kod Travnika

svojoj formi, pa napokon i oni koji su se razvili iz te forme, nazivam ih stoga nišanim.

Od pada Jajca 1527 godine pomici se turska vojna granica daleko na sjever, a tim se kraj oko Travnika oslobađa turske vojske i straha.

Na svim starijim seoskim hrišćanskim grobljima na sjever od M. Mošunja (porječe Bile) i na jug (porječe Gronice pa dalje do Rostova), zatim na istok prema Vitezu i na zapad prema Travniku, nailazimo na primjerke hrišćanskih spomenika nišanskog oblika koji su istovjetni sa mošunskim formama, ili su se dalje razvijali u detaljima, zadržavajući osnovni oblik. Ja će se u ovom prikazu zadržati uglavnom samo na starijim spomenicima.

GRADAC. — Sa mošunjskog groblja vidi se na sjeveru gradačko groblje na glavici Gradac iznad sela Ričica. Ovo groblje obiluje starim nišanskim spomenicima. Groblje je prastaro. Glavica Gradac je bila preistorisko naselje. Knežević piše¹³ da je u groblju bilo stećaka. Na zapadnoj strani vidi se jedna niska gromila oko 10 m dugačka i 6 m široka, vjerovatno preistoriska, a niže nje jedno trista koraka udaljena je velika preistoriska gromila na imanju Sivonjić Ivice. U groblju ima osim malih i 21 veliki spomenik koji su nastali u vremenu od kraja 15 pa do početka 19 vijeka sudeći po njihovim oblicima, stanju i dekoraciji. Znatan broj ih je u vrlo lošem stanju. Jedan od najstarijih i dobro očuvan nalazi se u jugozapadnom uglu groblja (sl. 12). Osnovni oblik je isti kao u onog jednog mošunjskog (sl. 7, 10). Zaobljeni dio nema poruba. S istočne strane ima još jedva vidan znak izduženog krsta, a s druge nema nikakvu dekoraciju. Dimenzije su mu 115 : 52 : 20 cm. Pažnje je vrijedna grupa spomenika u istočnom dijelu groblja istog oblika, sa širokim porubom oko zaobljenog dijela spomenika kao u onog mošunjskog (sl. 13, 14) i sa ispupčenjima sa strana. Ova ispupčenja izgubila su raniji, možda simbolični, dodatak osnovnom obliku spomenika, jer se ne ograničavaju samo na jedan par, već se nižu jedan ispod drugoga u dva, tri i četiri para, pri čemu se završetak poruba hvata uvijek najdonjeg para ispupčenja (sl. 13, 14). Sam po sebi i ovaj porub nije ništa drugo nego produženje ranijeg polumjeseca koji se često nalazi u vrhu spomenika s rogovima okrenutim naniže. I on je vremenom izgubio svoje simbolično značenje i prešao u ornamentalni oblik. Dogodilo se stoga da je neki majstor izvajao u vrhu i dva polumjeseca, odnosno onaj porub i polumjesec posebno (sl. 31). Spomenici na Gracu imaju obično s istočne strane krst. Sa zapadne su bez dekoracije. Bez ikakve oznake ima ih sedam, no među njima su неки pod uticajem atmosferilija sasvim propali.

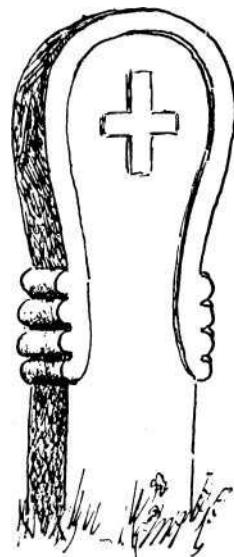
¹³ Bosanski prijatelj IV, str. 111

GUČA GORA. — S ovoga groblja na Gracu vidi se sjeverno gučo-gorsk i manastir. I taj je lokalitet prastaro naselje. Inače spominje se u Srednjem vijeku. Na njegovom groblju, vrlo tipičnom mjestu za stara bosanska groblja, bilo je mnoštvo stećaka koji su upotrebljeni za gradnju dosta velikog gučo-gorskog samostana i crkve. Ostalo je tek par komada. Na groblju ima osim malih i 11 velikih nišana, većinom, sudeći po formi i sačuvanosti, 17–19 vijeka. Među njima se ističe po obliku spomenik koji prikazuje naša slika (sl. 15) sa plitkom arkadom na istočnoj strani preuzetom sigurno s nekog stećka, jer u okolini Guče Gore nalazi se stećaka s arkadama. U vrhu je prikazan krst na brdašcu (= raspeće na Golgoti).

Mnogo je stariji od tih spomenika nišan iza samog klaustra jedno 50 koraka daleko (sa sjeverne strane), zvani Beljakov grob,¹⁴ koji spominje P. Korošec, sa malim krstom sa sjeverne strane i tri para ispupčenja. Sa zapadne strane nema nikakvog znaka ni dekoracije. Dobro je očuvan iako je u prošlom ratu pogoden mitraljezom na šest mesta. Svjet ga smatra »čudotvornim«. Znatnih je dimenzija: 200 : 68 : 32 cm (sl. 16). Zbog njegove »čudotvornosti«, koja je odavno poznata, i zbog starinskog imena ovaj spomenik mogao bi se datirati najkasnije u početak 17 vijeka. Od njega je znatno stariji onaj poznati nadgrobni spomenik Petra Kušetića i brata mu Matije sa lokaliteta Klisa (jugoistočno od crkve u neposrednoj blizini). Samo ime Klisa je davnašnjeg porijekla. Dolazi od grčkog eklisia. Spomenik je polomljen iza prošlog rata prilikom podizanja Zadružnog doma. Iz Klise je vađen kamen i pjesak za dom, te su pod spomenikom i neposredno uz njega otkrivena tri kamenita sarkofaga, običajna u ovim krajevima u Srednjem vijeku. Nad jednim je bio spomenik Kušetića, iz čega se da zaključiti da je u ovom kraju srednjovjekovni običaj pokapanja mrtvaca u kamenim sarkofazima nastavljen i dalje. Ovdje imamo posla sa dosta izmijenjenim oblikom nišana, samo nevješt majstor nije znao izvesti svoju ili tuđu zamisao. Spomenik je posve zakružen, no osnova mu je jednakokraki, vizantijski krst. U uglovima gornjih krakova majstor je pokušao da izradi po tri latice (sl. 17 i 17a) no slabo ih je izveo, a još slabije je riješio donji dio krsta.¹⁵ S istočne strane nevješt je uklesao latinski krst, a sa zapadne izveo je plastičan krug sa znakom koji nam je dobro poznat sa stećaka: stablo sa dvije lijepo savijene grane (sl. 18). Iznad svega, polumjesec s rogovima, okrenutim dolje. Kako ovaj znak, čiji oblik s malom varijantom vi-

¹⁴ Tako ga zove 70-ih godina prošlog vijeka fra A. Knežević (Bos. prijatelj IV). To ime je staro bosansko (Beljak Sanković oko 1391), što treba uzeti u obzir kod datiranja.

¹⁵ Sličan način dekorativnog popunjavanja prostora među krakovima krsta vidimo na stećcima u Radimlji (Benac: Radimlja, Sarajevo 1950, t. XXXIX)

Sl. 14. Hrišćanski nišan iz kat. groblja, zvanog Gradac, iznad sela Ričica kod Travnika

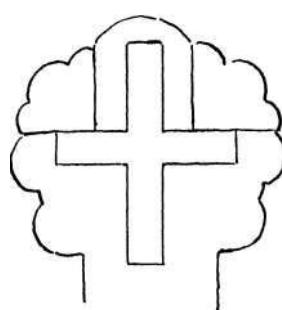
Sl. 15. Hrišćanski nišan iz kat. groblja u Gučoj Gori kod Travnika. (Foto S. Lozić)

Sl. 16. Hrišćanski nišan, t. zv. »Beljakov grob« iznad samostana u Gučoj Gori kod Travnika, XVII v. (Foto S. Lozić)

Sl. 17. Istočna strana Kušetićevog nadgrobnog spomenika u Gučoj Gori kod Travnika. Druga polov. XV v.

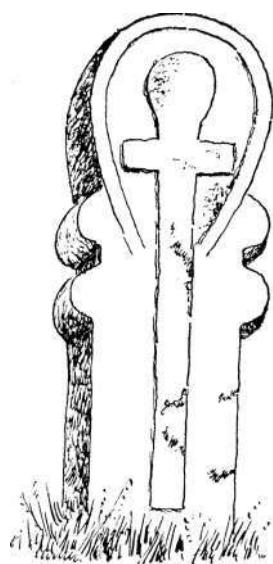
Sl. 17.a Idealan oblik (istočna strana) Kušetićevog nadgrobnog spomenika u Gučoj Gori kod Travnika

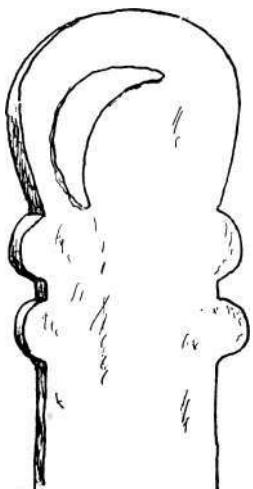
Sl. 18. Zapadna strana Kušetićevog nadgrobnog spomenika u Gučoj Gori kod Travnika

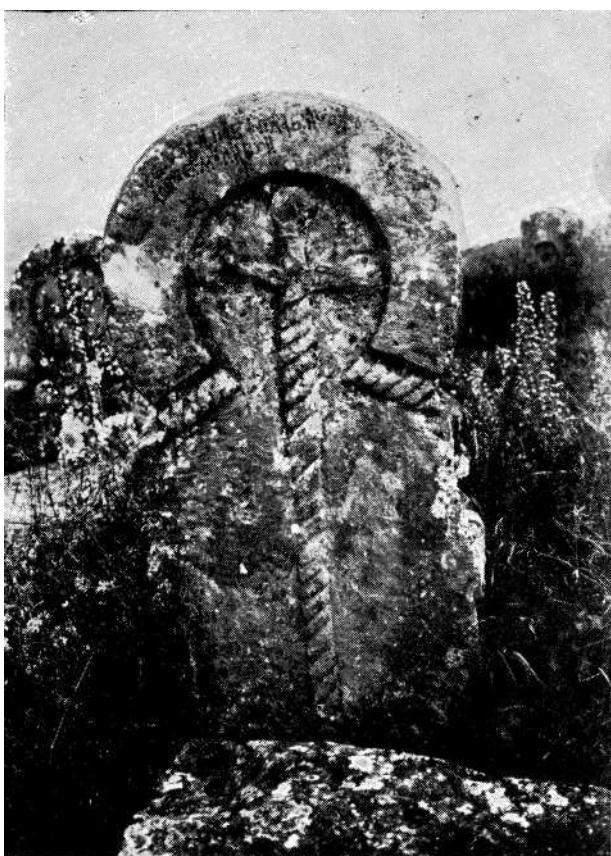
Sl. 19. Hrišćanski nišan iz Dobretića kod Travnika (druga pol. XVIII v.)

Sl. 20. Hrišćanski nišan u selu Dubu kod Travnika (sjev. od Guče Gore), istočna strana. Prva polovina XVI v.

Sl. 21. Hrišćanski nišan u selu Dubu kod Travnika, zapadna strana

Sl. 22. Nadgrobni spomenik Pavla Plavičića u selu Brajkovićima, sjeveroistočno od Travnika. Istočna strana. Kraj XVI ili početak XVII v.

dimo i na dva stećka u kraju nedalekog Turbeta, pokazuje još svježu uspomenu na ornamentiku stećaka, moramo ovaj spomenik staviti u vrijeme blisko 1463 godini, a najkasnije potkraj 15 vijeka. To tim prije, što se u zapisu veli da pokojnik leži na »s v o j o j b a š t i n i«. Po ugledu na ovaj spomenik nastali su u 18 vijeku slični spomenici u selu Dobretićima, vjerojatno pod uticajem biskupa Marka Dobretića (1715–1784) koji ih je podizao svojoj rodbini sa latinskim natpisima. I kod tih spomenika osnova je vizantiski krst sa umecima među krakovima (sl. 19), samo nema nikakvih tragova stare bosanske ornamentike.

DUB. — Istovremen opisanom spomeniku sa Klise^{15a} ili nešto mlađi (početak 16 v.) može da bude lijepi nišan u selu Dubu, udaljen od Guče Gore sjeverno 5 km; on ima s istočne strane krst sa zaokruženim gornjim krakom (sl. 20) koji nas potsjeća na neke hercegovačke krstove, vjerojatno istog vremena,¹⁶ a sa zapadne ima isklesan polumjesec sa rogovima okrenutim k jugu (sl. 21).

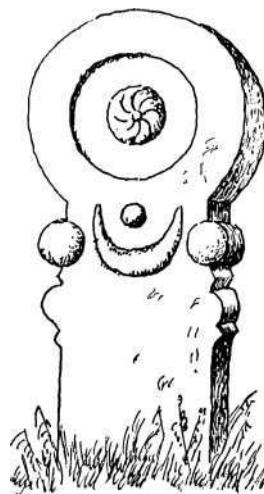
BRAJKOVIĆI. — Istočno od Guče Gore, tri do četiri km zračne linije, nalaze se sela Brajkovići, Grahovčići, Pojska i Čukle, gdje na starim grobljima ili na srednjevjekovnim ima znatan broj većih i manjih hrišćanskih nišana u obliku pre-slice, često s neobičnom plastičnom dekoracijom. U Brajkovićima, na groblju zvanom Bogduša, bili su izmiješani sa stećcima. Temeljni oblik im je onaj iz Malog Mošunja sa ispučenjima (do tri para). S istočne strane imaju obično plastičan mali krst ukrašen koji put sa strana malim poluloptama. Pojavljuje se i tordirana plastična vrpca. Sa zapadne strane vidi se obično usječen krug sa poluloptom u sredini. Može se naći i polumjesec. Što se tiče dimenzija, ima spomenika i preko 2 m visokih (205 : 71 : 39 cm ili 212 : 63 : 30). Među ovim nišanima ima ih i s natpisima. Najzanimljiviji po dekoraciji, pa i formi, jeste spomenik Pavla Plavičića¹⁷ koji se češće spominje. On je u detaljima vrlo oštećen od lišaja, kako se to vidi na našoj slici (sl. 22). S istočne strane ima dugački plastičan krst čiji je donji krak tordiran i savijen u spirale. Gornji dio spomenika je posve zaokružen. Raniji polumjesec savio se ovdje u obliku potkovice oko krsta, gubeći svoj raniji oblik i značaj, završava-jući se tordiranim osloncima. Ispod toga dolazi vrat spomenika pa po jedno ispučenje sa strana, zatim zubac, pa opet ispučenje i, napokon, još jedan zubac i dalje dolje tijelo nišana (sl. 23). U vrhu gornjeg dijela, nešto više lijevo, uklesan je

^{15a} Spomenik je nedavno prenesen u Zavičajni muzej u Travniku

¹⁶ Solovjev: Je su li Bogomili poštovali krst; Gl. Z. m. 1948, str. 97, 98 i t. IV; Sergejevski: Putne bi-

¹⁷ Zaselak Plavičići nalazi se oko 20 minuta hoda istočno od Brajkovića

zapis bosanskim lapidarnim pismom, koje pokazuje već i tragove kurziva svojom zbijenošću (sl. 22). Zapis se čita »se leži Pavao Plavičić, a piše Milivoj« Natpis je urezan. Majstor se služio svrdlom da označi oblik i veličinu slova te je pritom pravio i greške. Zapadna strana ovoga spomenika još je interesantnija. Gore, u usječenom krugu promjera 40 cm, vidi se plastična svrtkasta rozeta (Wirbelrosette), promjera blizu 20 cm. Ispod nje je plastičan polumjesec sa zvijezdom. Rogovi su mu okrenuti gore. Ispuštenja sa strana prešla su u svitke, čiji krajevi prelaze u polukugle na ovoj, zapadnoj strani (sl. 23). Sudeći po pojavama na ovome spomeniku koje ga dosta vežu za stare bosanske plastične dekoracije čini se da bi ga mogli datirati u 16 vijek kad bi ona svrtkasta rozeta doista bila još reminiscenca ili nešto starinsko, osveštano tradicijom. Moramo se, stoga, zapitati da li nisu onaj polumjesec sa zvijezdom, okrenut rogovima gore, i ona svrtkasta zvijezda došli pod uticajem turske dekorativne umjetnosti? Svrtkasta zvijezda se pojavljuje na istoku od pradavnih vremena i prešla je u dekor umjetnosti svih naroda. Ona pretstavlja sunce. Ima je i u bosanskoj srednjevjekovnoj umjetnosti na stećcima, no Turci su je mnogo upotrebljavali. Pravoslavni Srbi u Sarajevu primili su je od Turaka. U staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu vidimo je u muzeju na starim crkvenim posudama 18 v., no pravoslavni su ovdje živjeli u jednoj turskoj sredini koja je bila razvila svoju dekorativnu umjetnost do neslućenih visina i koja je morala uticati na svoje sugrađane. Da li je takav slučaj bio u katoličkoj sredini o kojoj govorimo? Možemo odmah odgovoriti da nije. Ta sredina ogradiла se od kraja 16 vijeka pod uticajem rimske propagande pa dalje nepremostivim zidom od turske sredine, koja se, opet, zakukljila u svoj vezirski grad. Toj povojenosti mnogo je doprinisalo i to što u samom vezirskom gradu nije ni bilo hrišćana. Oni su stanovali po okolici i lakše čuvali ukorijenjene običaje i nadu o oslobođenju. Da li bi pod takvim okolnostima ikoji katolik u to vrijeme metnuo turske znakove na jedan spomenik isključivo usko hrišćanski? Teško. Stoga moramo postanak ovih dekoracija staviti ipak pod uticaj starih osveštanih tradicija koje su još čuvale uspomenu na staro bosansko i datirati ovaj spomenik najkasnije u prvu polovicu 17 vijeka. Ja bih ga čak zbog onih tordiranih plastičnih spirala s istočne strane stavio i u 16 vijek. One taj spomenik najviše vežu za stećke. On je svakako mlađi od spomenika koji ćemo odmah spomenuti. Ne smijemo nikako smetnuti s uma ni to da su poznati natpisi sa stećaka iz okoline Travnika (sad u travničkom muzeju) izvođeni tehnički na isti način svrdlanjem kontura slova ili njihovim označavanjem dlijetom, što naš spomenik vremenski približuje onima.

Sl. 23. Nišan Pavla Plavičića u selu Brajkovićima kod Travnika, zap. strana

GRAHOVČIĆI. — U Grahovčićima imaju tri starla groblja: Vinišća,¹⁸ Šikalo i Sviba. Od Brajkovića ima jedno po sata hoda do Vinišća idući Grahovčićima. Na tom groblju, koje zovu i Konjevićkim, osim desetine malih, sačuvala su se četiri velika nišana, četiri stećka oblika sarkofaga i dvije ploče. Od nišana tu je i onaj poznati, Mihoja »prave vire rimske« (sl. 24). Njegov osnovni oblik sliči onim nišanimima iz Kremenika (sl. 3). Gore, po vrhu zaobljenog dijela s obje strane ima polumjesec. S istočne strane ima još krst sa tordiranom drškom, a sa zapadne još jedan polumjesec, čiji su rogovi okrenuti k jugu kao kod onoga u Dubu (sl. 20). Spomenik je oštećen s lijeve strane, pri čemu je stradao i natpis, no taj se može lako dopuniti. Kako su na ovom spomeniku sačuvani još u dosta svježoj uspomeni stari bosanski emblemi sa stećaka, a i lapidarno pismo lijepih oblika slova, možemo ga datirati kako smo ranije rekli na polovicu 16 vijeka, pogotovo što i samo ime pokojnika nosi na sebi neki stari oblik. Dimenzije ovoga spomenika su 146 : 57 : 30 cm. Kako se majstor i na ovome spomeniku služi svrdlom da označi oblik i veličinu slova, samo je solidnije izvodio taj posao, te kako su neka slova slična sa slovima na spomeniku Pavla Plavičića, moramo ih vremenski dosta približiti.

Jugoistočno od Vinišća, jedno 15 minuta hoda nalazi se groblje, zvano Šikalo (po istoimenoj porodici). Groblje se nalazi na maloj humci pored puta u neposrednoj blizini sela. I na njemu je bilo stećaka, a sad se vide tu i tamo samo njihove pod-

¹⁸ Višnica su zaseban zaselak.

Sl. 24. Nadgrobni spomenik Mihaja Grahovčića na Konjevičkom groblju (»Vinišće«) kod Grahovčića, srez travnički

nožne ploče. Inače se tu nalazi pored malih i 12 velikih hrišćanskih nišana, sličnih po obliku onima gore opisanim iz ovoga kraja. Ima ih s jednim i sa dva para ispupčenja. Među ovim potonjim bude koji put umetnut zubac. Novo je to što na jednom vidimo s istočne strane nazubljen porub oko krsta, što je zapazila i P. Korošec, zatim što se uspravni krakovi krsta sastoje od dvije plastično izvedene tordirane vrpce i što ispod krsta vidimo dva plastično tordirana vijenca (sl. 25),

kakve ćemo češće naći prikazane i na stećcima.¹⁹ Među krakovima krsta ima ovaj nišan po jednu rozetu, odnosno 4 u svemu i natpis pisan mlađim lapidarnim pismom kao i na spomeniku Mihaja na groblju Vinišću. Sa zapadne strane ovaj spomenik ima uzduž po sredini uspravnu tordiranu vrpcu, plastično izvedenu, skoro polukružnog profila. Ona je prekinuta pri vrhu i po današnjem izgledu na tom mjestu ne može se odrediti kako je završavala, ali po svoj prilici s plastičnim krstom kao i gore spomenuti Mihajev nišan na Vinišću (sl. 26). Što se tiče natpisa, on još nije pročitan, jer nije bilo za to prilike. Oštećen je i zarastao u lišaje te se bez čišćenja istih ne može ništa da pročita osim par nesuvrslih riječi. Ako uzmemo u obzir motive koji su preneseni sa stećaka na ovaj spomenik, kao one vijence, rozete, tordiranu vrpcu i nazubljenu liniju, moramo njegov postanak staviti u vrijeme kad je još pijetet prema starom bio u živoj uspomeni, a to je najkasnije oko polovine 16. vijeka. Možemo reći da je on savremen Mihajlovom. Njegove su dimenzije: 142 : 80 : 25 cm.

Na groblju Svibi, koje je od gornjeg udaljeno jedno deset minuta hoda k jugu i leži ubrdu ima samo 28 malih nišana 18–19. vijeka. Samo na jednom ima starija plastična dekoracija (polumjesec).

KONJEVIĆI. — Sjeveroistočno od Grahovčića, udaljen jedno pola sata hoda, je zaselak Konjevići. U njemu ima takozvano Kužno Greblje sa nekoliko malih spomenika na oblik nišana. Idući odatle k sjeveru prema vrelu Visoka Voda, naići ćemo u kraju, zvanom Kurtina Ravan, (spada već u atar sela Pojske) na imanju Marka Mandića kraj jednog šumarka na dva velika hrišćanska nišana sa po dva para ispupčenja no bez ikakvih znakova, osim što na jednom ima s istočne strane uzduž po sredini tordirana vrpca, plastično prikazana s polukružnim profilom, prekinuta ispod glave kao i kod onoga spomenika sa nekropole Šikalo (sl. 26). Dimenzije tog spomenika su 163 : 62 : 37 cm, a drugog 160 : 45 : 39 cm. U njihovoj blizini izoravaju se kamene ploče, a u neprohodnom šumarku ima dosta stećaka. Vidio sam na njegovom rubu jedan, dekorisan arkadama, što nije rijetkost u ovome kraju. Njegove su dimenzije: duž. 142, šir. 72, a visina 47. Sljemenjak je. Van šumarka, ali pored samog njegovog ruba leži na niskom podzidu velika podnožna ploča nekog stećka dimenzija 226 : 132 : 30 (do 56) cm. Niko od stanovnika ovoga kraja ne pamti, niti zna šta reći po čuvenju od svojih starijih o ovome napuštenom groblju. Kako nas usto spomenici svojim oblikom

¹⁹ Benac: Olovo, Beograd 1951; Radimlja, 1950, Sarajevo; Bešlagić: Kupres, Sarajevo 1954. Bešlagić je na Kupresu našao i stećaka sa plastičnom dekoracijom tordiranih vijenaca u društvu nazubljene linije kao što se vidi i na ovom našem spomeniku

i dekoracijom potsjećaju na one sa Vinišća i Šikala, stavićemo ih u vrijeme oko polovine 16 vijeka kao i one.

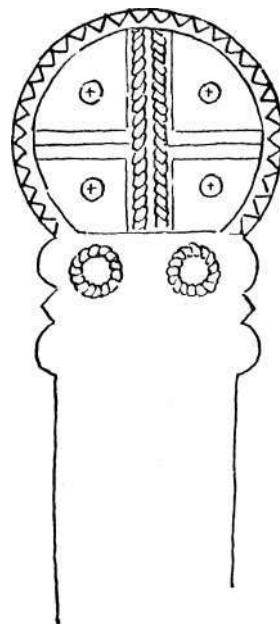
ČUKLE. — Jedno sat hoda odatle prema sjeverozapadu je selo Čukle, glasovito kod neukog svijeta u ovom kraju zbog svog »čudotvornog križa«. Njega spominje i fra Ante Knežević u svom putopisu 1870²⁰ i veli da je na spomeniku »urezan plemeniti mladić, koji se rukama za bokeve uhvatio, a pred obrazom mu je križ od pedlja«. Danas se nalazi taj spomenik uzidan u zapadni zid kapele. Iz njegovog oblika vidi se da spada u niz spomenika što ih ovdje razmatramo. Po formi se približuje onima iz Kremenika u Travničkom Polju (sl. 3). Urezani krst u njegovom gornjem dijelu je dodatak u novije vrijeme. Inače na njegovoj površini nema nikakvih drugih znakova. Znatne je veličine: 251 : 82 (52) cm. Debljina mu je uzidana. On je ležao na nekadašnjem vrlo velikom srednjevjekovnom groblju od koga su ostale samo neke podnožne ploče stećaka i jedan stećak. Preko toga groblja već je davno izgrađen put, a dijelovi zemljista se obrađuju. Spomenik nosi i naziv sv. Mihajla, koji se stvarno odnosi na crkvu toga svetitelja koja je vjerojatno tu ranije bila. Žene svih vjera i danas, iako manje, stružu potajno taj kamen i piju kao »ljekovit«. I njega moramo staviti u prvo tursko vrijeme, zbog njegovog primitivnog oblika i oskudice makakve šare. Knežević ga je video dok još nije bio uzidan i osim one sumnjive figure ne spominje na njemu ništa drugo.

Dalje na sjever, osim u Dubu, nisam nailazio na spomenike ove vrste o kojima govorimo.

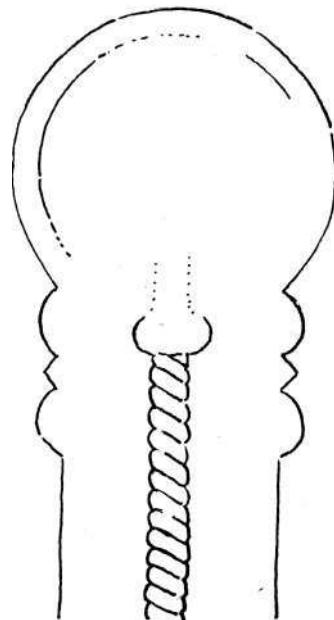
DOLAC NA BILI. — Ostao nam je u porječju Bile još jedan lokalitet i to najvažniji za naša razmatranja, jer se na njemu nalaze najstariji spomenici u tom kraju. To je lokalitet »Greblje«, pod selom Docem na Bili, s lijeve strane rijeke,²¹ oko 400 koraka iznad nje. Tačnije ispod kuće Ive Sučića (kod P. Korošec, Tucića) u uglu što ga čini seoski put koji se od rijeke penje uzbrdo u istočnom pravcu i račva ispod kuće Sučića, tako da jedan krak ide k sjeveru prema kućama Baja, a drugi dalje istočno uzbrdo pored Sučića kuće. Usپoredo sa sjevernim krakom prošla je nedavno trasa industrijske pruge, idući dalje uz rijeku. Nekropola je velika oko 80 koraka u obliku kvadrata, skoro ravna. Donja polovina, na kojoj su bili nekad stećci, skoro je gola ledina, a gornja, na ko-

²⁰ Bosanski prijatelj IV, str. 110 i 111

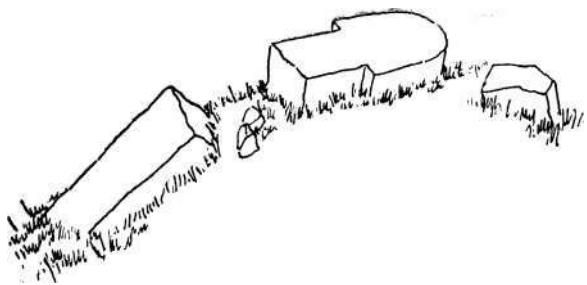
²¹ Nekom omaškom stavio je autor jednog ranijeg članka ovu nekropolu na desnu stranu rijeke (Gl. Z. m. 1952, str. 387). Lokalitet naziva »Obarak«. To je inače naziv njive sa jugoistočne strane seoskog puta koji se penje od rijeke do nekropole u istočnom pravcu i slijedi dalje pored Sučića kuće, što smo ranije spomenuli. Običniji naziv nekropole je Greblje.

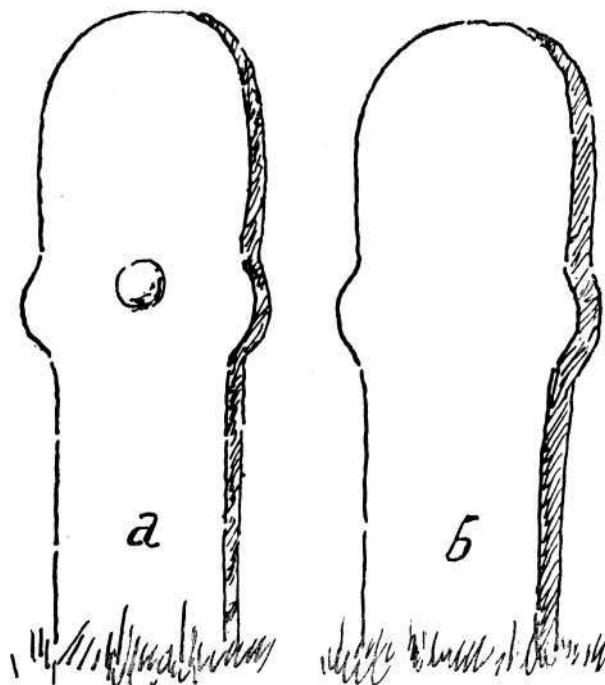
Sl. 25. Hričanski nišan na groblju, zvanom Šikalo, kraj sela Grhovčića, rez travnički. Istočna strana

Sl. 26. Hričanski nišan na groblju, zvanom Šikalo, kraj sela Grahovčića, rez travnički. Zapadna strana

Sl. 27. Hrišćanski nišan na lok. »Greblje« ispod sela Doca na Bili kod Travnika

Sl. 28. Hrišćanski nišani na lok. »Greblje« ispod sela Doca na Bili. Ovdje je prikazan samo oblik nišana. Oni su inače in situ sasvim nakriviljeni.

joj su bili hrišćanski nišani, obrasla je u dosta gusto grmlje no može se kroz njega proći na sve strane. Iznad nekropole je sad mala njiva (oko 60 : 80 koraka) na jakoj strmini iznad koje se nalazi Sučića kuća, odakle se nastavlja davno napušteno muslimansko groblje.

Jedno 25 koraka istočno od spomenute industrijske pruge u samom seoskom putu, koji se peče Sučića kuću leži oboren, napola prebijen veliki masivan nišan (sl. 27). Donji dio još mu je u zemlji. Po formi on sasvim naliči na jedan od ona četiri spomenika u M. Mošunju (sl. 6) samo nema one male polukugle postrance, a po kazivanju starijih seljaka nije imao ni inače nikakva znaka. I znatno je veći od mošunjskog: 208 : 72 (48) : 30 (28) cm. Po vremenu bi ga mogli staviti u drugu polovinu XV vijeka. Orientiran je sjever-jug. Ovaj

spomenik je možda pripadao nekoj poznatoj ličnosti, jer ga okolni narod (katolici) obilazi i obavlja molitvu kraj njega. U neposrednoj blizini je zaostao korijen drugog nišana (sl. 27). Dvadeset koraka sjeveroistočno odatle u grmlju ima nišan — vrlo nakriviljen — koji nas potječe na najstarije nišane iz Rostova o kojima će biti kasnije govora. I on je znatne veličine: 173 : 70 (72, 50) : 20 cm, samo za razliku od onih u Rostovu nema nikakve oznake (sl. 28b). Deset koraka dalje u istom pravcu ima još jedan jako nakriviljen nišan iste forme kao i potonji samo ima sa sjeverne strane u sredini polukuglu promjera 13 cm, izvišenu do 6 cm (sl. 28a). Njegove su dimenzije: 146 : 50 (41) : 36 cm. Oba ova nišana možemo datirati, kao i rostovske, u kraj XV vijeka. Južno od spomenutih nišana desetak koraka, bliže seoskom putu, leži velik oboren nišan, prebijen oko polovine i skoro u raspadanju, ali njegov oblik (sl. 29) ima već veze sa mlađim oblicima običajnim u području rijeke Bile, no ipak je nešto neobičan. Vjerovatno je od njih stariji koju deceniju i služio je kao prototip onima. Gornji dio mu je zaokružen s promjerom kruga od 88 cm. Ima sa strana jaka, skoro polukružna ispupčenja visine 25, a širine 15 cm, no ona se nadovezuju na sam zaokruženi vrh (glavu) spomenika. Nije mlađi od početka XVI vijeka. Južno od njega, već uz samu ogradu (živicu), leži jedan sličan spomenik sasvim razbijen i u raspadanju. U grmlju se tu i tamo mogu vidjeti na tri mjesta donji dijelovi nišana, koji još jedva vire iz zemlje. Sjeverno pedeset koraka od opisanih spomenika, gdje je raslinstvo već rijetko, vidi se podnožna ploča jednog stećka, i u blizini gromada kamena, možda obijen stećak. Prošle godine (1952), kad je probijena spomenuta industrijska pruga, prosjećeno je više grobova na dubini od 1,5 m. U jednom se našao veliki kameni sarkofag dužine 210 cm kakvi su ovdje bili običajni u predtursko vrijeme. Prosječeni grobovi pripadali su srednjovjekovnoj bosanskoj nekropoli; na nju su se kasnije nastavili hrišćanski nišani, a na njih muslimanski, koji se protežu uz Sučića štalu pa do industrijske pruge koja vodi do rudnika uglja »Vrbicu«, no vjerovatno se muslimansko groblje nastavlja neposredno na hrišćanske nišane, ali je zbog strmog terena na tom mjestu rano propalo, no ostalo je gore na ravnjem terenu. Međutim, na ovoj strmoj njivicici, koju smo ranije spomenuli, a koja danas razdvaja hrišćanske i muslimanske nišane video sam još dva komada donjih dijelova muslimanskih nišana.

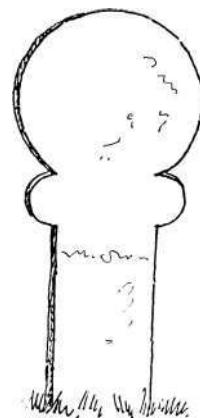
Na ovom lokalitetu je očigledan ovakav detalj prošlosti: u kasnijem srednjem vijeku slavenski naseljenici ukopavaju se tu pod stećke. Dolaskom Turaka ti isti ukopavaju se kao hrišćani pod nišane, no uskoro prelaze uslijed nepoznatih okolnosti na islam i nastavljaju nekropolu s muslimanskim nišanimima. Izumiru u nepoznato vrijeme od kuge (po pričanju) i poslije jednog vremen-

skog hijatusa naseljavaju se ovdje opet hriščani, no, ne imajući više jače veze sa prošlošću, ne ukopavaju se u dotadanjem groblju već mnogo dalje.

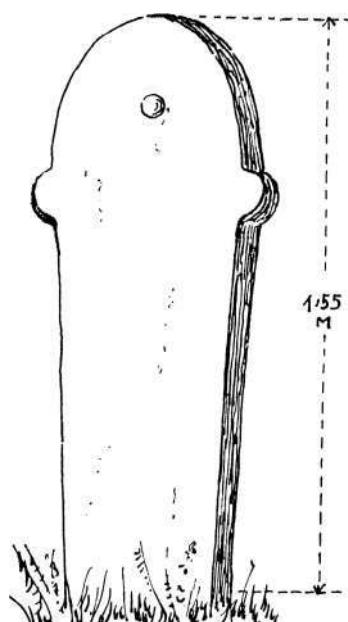
Lokalitet »Greb1je« koji smo opisali jedini je u Srežu travničkom za koji narod u okolini veli da je to staro katoličko groblje (a ne »grčko«), i, začudo, to je i jedino groblje s nišanima orijentiranim sjever-jug. Bi li se iz ovoga slučaja dala stvoriti pretpostavka da su i stećci orijentirani tako (naime s.-j.), nadgrobni spomenici pripadnika katoličke crkve u ovom kraju u Srednjem vijeku. I stećci u ovome kraju orijentirani su kao obično istok-zapad, a samo ima jedna jedina nekropola kod koje su stećci orijentirani isključivo sjever-jug. Ta nekropola nalazi se tri km južno od opisanog lokaliteta, na južnom rubu zaseoka Ograde, na mjestu, zvanom Brigovi a s desne strane rijeke Bile, zapravo na njezinoj staroj obali, a udaljena je od želj. stanice Bile sjeveroistočno 1300 m. Sastoji se od 25 spomenika.

STOJKOVIĆI I BUČIĆI. — Ako sad okrenemo na jugozapad, pa na jug od našeg polaznog mesta (Mali Mošunj) kroz dolinu Gronice i dalje prema Rostovu, naići ćemo najprije na zajedničko groblje sela Stojkovića i Bučića. Ono se nalazi gotovo na sredini između oba sela pored industrijske pruge na povećoj humci na kojoj je nekada bila bosanska nekropola Srednjeg vijeka, od koje je zaostalo par stećaka na istočnoj strani humke. Do stećaka su stajali veliki hrišćanski nišani no samo je jedan očuvan, i to vjerovatno zbog uspomene na neku ličnost ili zbog neke njegove »čudotvornosti«. Inače u groblju ima desetak malih nišana, mnogo mlađih, kakvih ćemo naći po svim starijim katoličkim grobljima travničke okolice. Ovaj spomenik u Stojkovićima približuje se po svom obliku onome iz M. Mošunja od koga je udaljen jedva 4 km zračne linije. Na istočnoj strani ima ovaj spomenik samo jednu malu polukuglu i nikakvih drugih znakova (sl. 30), a na zapadnoj samo golu plohu. Inače ima i mala ispupčenja sa strana. Po svom obliku i dekoraciji pripada ovaj spomenik nizu spomenika najranijeg turskog doba i možemo ga staviti u drugu polovinu 15. vijeka. Vrlo je dobro očuvan. Dimenzije su mu 155 : 60(65) : 30 cm.

KRNJIĆI. — Dosta daleko na jug je selo Opara. Istočno od njega, s one strane rijeke, ubrdu, je selo Krnjići. Ispod toga sela na lokalitetu Zapade u pravoslavnom groblju su dva hrišćanska nišana s ispupčenjima sa strana. Gor-

Sl. 29. Oblik jednog hrišćanskog nišana sa lok. »Greb1je« ispod sela Doca na Bili kod Travnika. Nišan je, inače, oboren, prebijen i pomalo se raspada

Sl. 30. Hrišćanski nišan sa bučičko-stojkovičkog groblja kraj rijeke Gronice kod Travnika

nji dio im je zaobljen. U vrhu imaju polumjesec. U sredini krst sa vrlo raširenim donjim krakom, tako da krst ima oblik ženske figure ili razapetog čovjeka. Ovaj oblik krsta često sretamo u ovome kraju. Dimenzije ovih spomenika su: 164 : 72 : 23 cm (ovaj se nakrivio) i 150 : 70 : 20 cm.

MONJIĆI. — Idući od Opare državnom cestom uz Zagrljski Potok, izbićemo za jedno 40 minuta pod selo Monjiće. Tu, s desne strane puta — kako smo došli — jedno dva metra povиše, u grmlju nalazi se stara bosanska nekropola, zvana Ka-

Sl. 32. Hrišćanski nišan sa starog groblja, zvanog Kaurlaš, ispod sela Monjića (srez travnički) s kraja XV ili početka XVI v.

Sl. 31. Hrišćanski nišan sa starog groblja, zvanog Kaurlaš, ispod sela Monjića (srez travnički) s kraja XV ili početka XVI v.

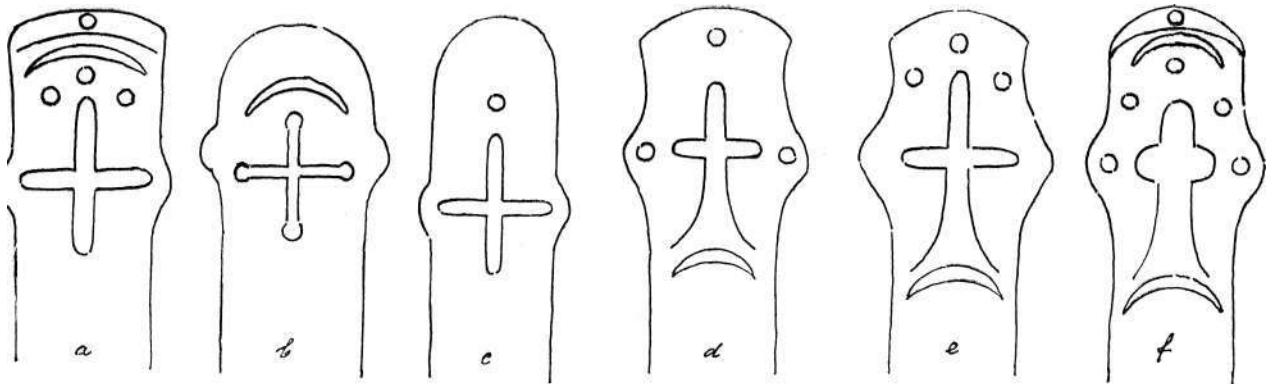
urlaš (možda je pravije Kaurtaš, što bi po turškom značilo kaurski kamen)²² sa oko 45 stećaka i šest velikih hrišćanskih nišana u sjeverozapadnom uglu, od kojih su dva oborena (jedan pored same ceste). Svi ovi spomenici potsjećaju nas na ranije. Odozgo su zaokruženi. Imaju sa strana ispuštenja. Jedan oboren (dim. 210 : 72 : 20 cm) nema nikakvih drugih znakova na sebi, a ostali imaju s istočne strane oznaku krsta. Jedan od ovih ima iznad krsta savijen polumjesec, a drugi (dim. 82 : 73 : 17 cm) ima ispod krsta polumjesec i zvijezdu. U ovoga je gornji krak krsta zaobljen, a donji proširen tako da i taj krst liči na raspetog čovjeka ili žensku figuru. Sve ove spomenike možemo datirati u drugu polovinu 15 i na početak 16 vijeka. Prije dvadeset godina bilo je ovdje više ovakvih spomenika, no iskorišteni su kao materijal što za seoske nove građevine, što za popravak ceste. Među preostalim je i jedan vrlo zanimljiv spomenik po svojoj plastičnoj dekoraciji (sl. 31.). Na njemu vidimo sunce, polumjesec i zvijezde, prastare embleme, i krst koji izgleda kao ljudska figura, raširenih ruku i nogu. Dimenzije ovoga spomenika su 175 : 115 : 22 cm. I drugi jedan zanimljiv spomenik je sa ovoga groblja (sl. 32).

Desetinu minuta odavde dalje, kako smo došli, nalazi se raskrsnica puteva između Monjića, Pričana i Lisca. U samom sastavu puteva Lisac — Pričani leži davno zapušteno staro muslimansko groblje u kome ćemo naći dva visoka nišana sa skulptiranim sabljama oblika onih najstarijih turških sabalja koje smo ranije spomenuli. I na jednom trećem, razbijenom nišanu, bila je ovakva sablja. Lokalitet na kom je ovo groblje zove se Klanac. Priča se da se ovdje u davna vremena bila bitka. U njivama iznad groblja nađene su u zadnje vrijeme dvije sablje manje-više oštećene, tipa starih turskih ili mađarskih sabalja. Sablje se sad nalaze u Zavičajnom muzeju u Travniku. I ove muslimanske nišane možemo staviti u isto vrijeme kao i one hrišćanske s Kaurlaša.

JEZERA. — Idući odavde dalje prema Rostovu, starim putem²³ od gore spomenute raskrsnice, proći ćemo predjel Dusinu (nestala crkva sv. Duha) i jedno dva kilometra pred Rostovom izbićemo u

²² Za vrijeme rata držala je kraj ovoga lokaliteta Marica Mamula han pa je okolni svijet nazivao i sam ovaj lokalitet Mamulom. Potkraj rata nestala je i spomenuta Mamula i danas niko više ne zove to mjesto Mamulom već starim imenom.

²³ Ima i novi državni put

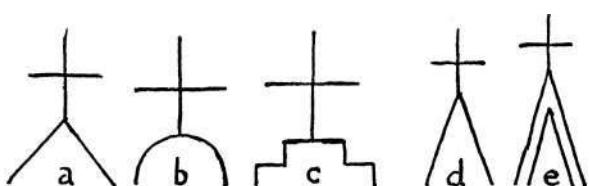

Sl. 33. Oblici hrišćanskih nišana iz okoline Rostova, srez travnički

kraj, zvani Jezera. Tu na lokalitetu Maculje do industriske pruge ima velika srednjevjekovna nekropolja sa oko sto stećaka. Uz nju se s istočne strane nastavila stara hrišćanska nekropola sa 15 spomenika nišanskog oblika. Osim jednog, svi ostali su oboreni. Svi su velikih dimenzija: onaj što još stoji veličine je 195 : 135 : 35 cm, a najveći što leži 290 : 100 : 50. Prvi nema na sebi nikakvog znaka, a takvih ima još četiri. Svi su inače odozgo zaobljeni i imaju po jedan par ispupčenja. Devet spomenika ima oznaku krsta s polumjesecom ili bez ovoga, a jedan ima samo 4 male polulopte, poredane u kvadrat. Oznake se nalaze s istočne strane. Kod onog najvećeg nišana i dvaju manjih donji krak krsta je znatno raširen. Onaj najveći ima osim polumjeseca ispod krsta još tri male polulopte oko njega. Njih čemo naći i kod drugih spomenika na ovoj nekropoli u različitom poretku. Po gornjem zaobljenom obliku i rasporedu skulptovanih dekoracija naići ćemo ovdje i u okolini Rostova na razne varijante (sl. 33). Po pričanju bilo je ovdje ranije mnogo više ovakvih spomenika, pa i po šumi sve gore do pod sami vrh Oštare Glave (kota 1379), no uništeni su gotovo svi tokom vremena i upotrebljeni kao građevni materijal. Mnoštvo ih je ugrađeno u katoličku crkvu u Rostovu (Ratu). Još jedna manja hrpa od pet komada ovakvih spomenika nalazi se jugoistočno od Rostova u selu Sebešiću koje je pola sata hoda udaljeno od istoimene stanice industriske željeznice. U tom selu je lokalitet Krajinsko Greblje, mala humka kraj potoka sa petnaestak stećaka, dobrim dijelom već utonulih i pet hrišćan-

skih nišana, sličnih oblika i ukrasa kao kod onih sa Jezera. Svi su gore zaobljeni i imaju ispupčenja sa strana. Na jednom koji je vrlo oštećen tako da je izgubio i svoj pravi oblik nalazi se još slabo vidan krst sličnog oblika sa naše slike br. 31.

Da se osvrnemo i na oblik ovoga krsta. U narodnom vezu travničkog kraja naići ćemo također na taj oblik. Narod ga zove »križ na nonama«. On doista pretstavlja krst na postolju, a to postolje nije ništa drugo nego brdo, u našem slučaju »Golgota«. U narodnoj ornamentici to postolje različno se prikazuje: kod pravoslavnih ono je redovno stepenasto (sl. 34c), a kod katolika trouglato i polukružno (sl. 34a, b). Kod pravoslavnih nalazi se često pod krstom »grob Adamov« u obliku lubanje. Takav slučaj imamo i ovdje na onom spomeniku sa Kaurlaša (sl. 31). Ona mala polukugla ispod krsta, koji stoji na brdu (donji rašireni dio) ne pretstavlja ništa drugo nego »Adamov grob« (lubanje). Dakle, u plastičnim krstovima sa raširennim donjim krakom na našim spomenicima ne smijemo gledati raspetog čovjeka nego krst na postolju (zapravo krst na Golgoti), koji su klesari čas bolje čas lošije prikazali. Izgledalo je po dosadanjim nalazima da je ta pretstava krsta kod nas u Bosni i Hercegovini nastala iza dolaska Turaka u zemlju, odnosno s kraja 15 ili početkom 16 vijeka, no kako je ona u zadnje vrijeme otkrivena i na stećima, (sl. 34d, c)²⁴ moramo ranije mišljenje promijeniti i pažljivije ocenjivati starost spomenika na kojima se ona uopšte pojavljuje. U vezi s tim uzgred napominjem da u travničkom srežu ima par stećaka na kojima u prvi mah izgleda da je plastično prikazan razapet čovjek. Ti stećci nalaze se u susjedstvu i svakako pripadaju jednom vremenu. Zapadno od željezničke stanice Turbe pod Karaulom iznad rječice Bila Voda, koja se pod selom Čosićima ulijeva s desne strane u Lašvu, ima selo Teniči. Tu u »Gaj u« (doista je gaj) koji leži u predjelu Zlatarina ima 7 stećaka obraslih mahovinom. Na jednom (sl. 35) se vidi

Sl. 34. Oblici krstova s postamentom: a, b, kod katolika u srežu travničkom, c, kod pravoslavnih uopšte, d, e, na stećima u Kupreškom Polju. (Semiatski prikaz)

²⁴ Bešlagić: Kupres

Sl. 35. Stećak s prikazom lova s hajkačem iz Gaja kod sela Teniča, rez travnički

čovječja figura uzdignutih ruku kao da je razapeta. No s malo više pažnje primijetićemo da figura drži u lijevoj ruci batinu i pretstavlja goniča u lovnu koji je prikazan na susjednoj strani stećka. Slična figura s batinom (sl. 36) vidi se i na jednom stećku na protivnoj strani Lašve, 4 km zračne linije sjeveroistočno od Teniča na lokalitetu Jozakove njive, ispod sela Begića, no ne može se razabrati kakve veze ima ta figura sa nekom stilizovanom granom, cvjetom ili ljudskom figurom na susjednoj strani stećka koji inače leži oboren, te se ne zna šta mu je na oborenjoj strani.²⁵

Dalje na istok i jug od Rostova i Sebešića, kako zbog nezgodnog prašumskog terena nema naselja, nema ni spomenika; na zapad hrišćanski nišani se penju do pod sam vrh Oštare Glave, što smo već prije spomenuli, gdje se i sad jedan nalazi pored starog rimskog puta s odbijenom glavom, dočim su mladi (od 18 vijeka pa ovamo) patuljkastog oblika prešli Radovan Planinu te preko sela Šušljića i Stoca stigli do Bugojna.

U 18. vijeku pod udarcima hrišćanskog oružja i težnji za slobodom izazvana je u Bosni netrpeljivost vlasti prema hrišćanskoj raji. To s jedne strane, a siromaština s druge bila je razlogom da se starinska već osvetljana forma nadgrobnih spomenika nišanskog oblika pojavljuje u jeftinom

patuljkastom obliku, koji je ovlađao u Srežu travničkom, isključivo kod katolika, a prenio se pre seljavanjem njegovih stanovnika u najbliže srezove bugojanski i jajački i to uglavnom u gradove. Taj patuljkasti oblik ima gotovo uvijek okruglu plošnu glavicu i ispod nje ispupčenja u raznom obliku. Plohe glavice imaju skoro redovno s istočne strane urezan ili ispupčen krst jednakih krakova s vrlo raznolikom urezanom ornamentikom. No iznimno se nađe i poneki takav spomenik bez ikake oznake ili samo s nekim ornamentom. Visina ovih spomenika je obično 50–60 cm. Taj patuljkasti nadgrobni spomenik sačuvao se u upotrebi sve do konca 19. vijeka. On brzo propada zbog svojih malih dimenzija: lako se izvali, prebije ili bací ustranu da dadne mjesta krstovima. Osim toga ovi spomenici »izišli su iz mode« kako svijet kaže Starinsko nije više sveto već dotrajalo. No ima ih još uvijek po starim i današnjim grobljima: na dolačkom starom i novom groblju u Travniku, u Slimenima (među ovima jedan naročito ukrašen sl. 37); u Ričicama na Gracu, u Jardolu, u Gučoj Gori, Brajkovićima i okolnim selima, u Stojkovićima, Hrastovcima, Pribilovićima, na Torinama kod Ovčareva, gdje je pod jednim ukopan poznati Mijo Baltić 1793 i Fra Andeo Skočibua 1851. Zatim ih ima na groblju V. Mošunja i Gor. Večeriske; od tih jedan s čudnim ornamentom (sl. 38). U D. Večeriski nalaze se u društvu sa stećcima. Ima ih i u okolici Rostova, a i u samom tom mjestu. Van

²⁵ Ovakav cvijet ili stilizovana grana pojavljuje se češće na stećima Kupresa, samo je izrazitijeg oblika (Bešlagić, nav. dj.)

Travničkog sreza ima ih četiri na bugojanskom groblju (Sultanovići) i u Jajcu oko stotinu, gdje se po prezimenu pokojnika često vidi da su porijeklom Travničani. Na sjever i jug od Travnika njihovo rasprostiranje je ograničeno onom istom linijom što smo je ranije spomenuli za velike spomenike.

* * *

Iz pregleda spomenika o kojima je bilo govora lako ćemo uočiti da nema nikakva prelaza od oblika stećaka na oblik nišana, niti ima prelaza od ovih na oblik krsta, dočim u nekim od ostalih krajeva Bosne i Hercegovine može se taj prelaz, s više ili manje postepenosti, pratiti na nekim, spomenicima: iz ležeće forme stećka razvija se pod uticajem turskih došljaka uspravna masivna prizmatična forma, na nišanski oblik. Ovaj u Hercegovini koji put s embrionima poprečnih kракova krsta iz kojih se lako prešlo i na sam pravilan krst. Lijep prelaz od stećka do nišana i od ovoga do krsta mogao se pratiti na nadgrobnim spomenicima u bivšem starom pravoslavnom groblju u Sarajevu kod današnje duhanske fabrike, koje je prije dvadesetak godina iskrčeno.

Međutim, društveno-politička situacija u ostaloj Bosni bila je sasvim drugačija nego u travničkom srezu, odnosno na sjever od one bojne linije što smo je upočetku spomenuli. Na toj liniji a naročito u travničkom srezu, odjednom se bila slegla turska sila od 1463 godine pa dalje za nekoliko decenija, uvijek u pripravnom stanju. Nemuslimani nisu imali mnogo vremena da biraju. Oni se prilagodiše nišanskom obliku nadgrobnog spomenika i gajeći ga preko pola stoljeća, ostadoše pri njemu sve do u najnovije vrijeme — smatrajući ga nećim uobičajenim i osveštanim. Krst se, zatim, već u naše vrijeme obreo na isti način među tim nišanima, nakon ulaska Austrijanaca u Bosnu 1878., kao što se nekad obreo nišan među stećcima. Prelaznih formi nema, a prilika se bila pružila još upočetku da se iz onih dvaju ispupčenja, što ih vidimo na starijim spomenicima, dođe do poprečnih kракova krsta njihovim postepenim produžavanjem. Ali to se nije dogodilo. Štaviše, ona ispupčenja, kako smo vidjeli, pređoše u dva, tri, pa i četiri para, iz čega je jasno, da i onaj prvotni, jedini par, nije krio u sebi embrione poprečnih kракova krsta, nego je nastao od ranijih polukugli (bilo sa turskih nišana, bilo sa stećaka), nekadašnjih simboličnih znakova, a kasnije samo dekorativnih detalja.

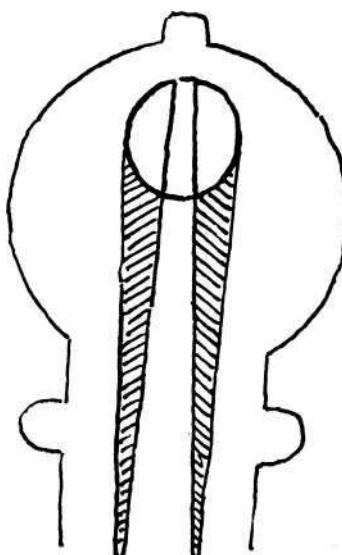
Polumjesec, koji se često javlja na našim spomenicima, ima bez iznimke rogove okrenute dolje, u kraju južno od Lašve (Zagrije, Opara, Rostovo), što nije slučaj na nišanima sjeverno od Lašve (porječje Bile), gdje ćemo naći skulptovane polumjesece s rogovima okrenutim na razne strane. Međutim, i na stećcima u svim krajevima sreza

Sl. 36. Oboren stećak sa ljudskom figurom iz sela Begića kod Turbeta, rez travnički

Sl. 37. Hrišćanski nišan sa katoličkog groblja u Slićima kod Travnika. Nedavno nestao.

Sl. za 38. Hrišćanski nišan sa katol. groblja, zajedničkog za Gor. Večerisku i Vel. Mošunj, pol. XIX v.

(Potkraj, Jehva, Reput, Turbe) okrenuti su rogovima polumjeseca uvijek dolje. Prema tome, izgleda da su bliži po religioznom shvatanju stećima oni hrišćanski nišani, čiji su rogovima polumjeseca okrenuti dolje, tj., oni u kraju na jug od rijeke Lašve. Polumjesec nije tu samo dekoracija, nego i simbolični znak, što je važno i za datiranje tih spomenika, jer ih po tome moramo smatrati još uvijek bliskim predturskom vremenu.

Upada u oči činjenica da nijedan hrišćanski nišan na teritoriji Južno od Lašve nema više od jednog para ispupčenja, kao što je to slučaj sjeverno od nje, gdje ih ima, kako smo vidjeli, i do četiri para; i to bi nam moglo pružiti podatak za gornju pretpostavku, naime, da su nišani južno od Lašve bliži po religioznom shvatanju bliže stećima, nego oni iz porječja rijeke Bile. Njihove forme imaju tu i tamo neke dalje veze s formom krsta. Ipak su ti spomenici nešto mladi od onih iz Polja (Kremenik, M. Mošunj) ili od nekih sjeverno od Lašve (Dolac na Bili), jer je uticaj turske kulture do njih i kasnije dopro, a što su bliži staroj religiji, razlog je bio taj, što su naselja ležala u prašumskim krajevima.

Opisani spomenici sačinjavaju zasebnu, jedinstvenu pojavu među spomenicima kulture u Bosni i Hercegovini. Kako im ni s koje strane do nedavno nije poklanjana nikakva pažnja, to je i razumljivo da ih se mali broj sačuvao u relativno dobrom stanju. Po svojoj veličini i obliku pretstavlju vrlo prikladan materijal za svaku gradnju. Iz toga je lako zaključiti kolika je njihova ugroženost, pogotovo stoga što se nalaze većinom u zabačenijim krajevima, prepusteni na milost i nemilost okolnog stanovništva. Za proučavanje društva i smjene jedne kulture drugom u vrijeme dolaska Turaka u našu zemlju ovi spomenici imaju svoju važnost, i naša nastojanja za zaštitu spomenika kulture morala bi biti i naročito usmjerena na travnički srez, gdje se oni nalaze. Bilo bi stoga potrebno staviti pod zaštitu države sve nekropole na kojima se ti spomenici nalaze, napraviti tačne topografske snimke nekropola, snimiti fotografski sve vrednije i tipičnije spomenike pojedinačno i pristupiti njihovom čišćenju od lišaja i podizanju onih koji sad leže oborenii. Ovo potonje ne bi iziskivalo ni veliki trud ni trošak, a bilo bi od nesumnjive koristi.

RÉSUMÉ

MONUMENTS FUNÉRAIRES CHRÉTIENS DES ENVIRONS DE TRAVNIK

L'article précédent décrit les monuments chrétiens des environs de Travnik qui datent de l'arrivée des Turcs, rappellent par leur forme les monuments musulmans, et n'étaient, dans les premiers temps, ornés d'aucune croix. Ils avaient cependant hérité de certaines décosations plastiques telles que le soleil, les étoiles et le croissant de lune. Entre eux et les monuments funéraires de l'époque antérieure à l'arrivée des Turcs il n'existe pas de formes transitoires: de la grande dalle carrée posée sur la tombe on passe brusquement à la haute pierre arrondie vers le haut ou légèrement pointue. (voir gravures 3, 6, 7, 8). Devenue coutumière chez les chrétiens, cette forme s'est maintenue jusque vers la fin du siècle dernier, où elle s'est vue soudain, sans aucune transition, remplacée par les croix, qui apparurent d'une manière générale lors de l'occupation austro-hongroise de la Bosnie en 1878.

Les stèles funéraires chrétiennes des environs de Travnik témoignent d'une certaine évolution de formes. Ces monuments ont bientôt présenté sur le côté, au-dessous de leur sommet arrondi, une sorte d'excroissance latérale, ce qui donnait à la stèle la trace, en quelque sorte, d'une forme de croix. (voir gravures 9, 10, 12, 28, 29, 30). mais cette tentative ne fut jamais menée à bien puisque, par la suite, ces prolongements, se multipliant, furent au nombre de deux, trois et même quatre paires. (voir gravures 13, 14, 16, 20, 25). Il voulaient sans doute au début rappeler les premiers monuments funéraires turcs qui présentaient également de chaque côté des ornements

en forme d'hémisphère. Après la chute de Jajce (1527) l'armée turque, dont la base principale se trouvait près de Travnik, s'en alla loin vers le nord; le monde chrétien respira; et ses rapports avec les Turcs établis dans cette région s'étant améliorés, il commença à orner les monuments funéraires — dont il conserva la forme — de signes en forme de croix, au début très discrets, puis de plus en plus marqués, tout en les combinant à la décoration plastique héritée de l'époque antérieure à l'arrivée des Turcs. (Gravures 7, 9, 18, 21, 23, 31, 33). Mais il est très intéressant de noter qu'à côté des monuments ornés du signe de la croix, d'autres qui ne présentaient aucun emblème chrétien ont été conservés jusqu'à nos jours (Gravure 38).

Nous trouvons un phénomène semblable, autrement dit une forme nouvelle de monument funéraire chrétien datant de l'arrivée des Turcs, dans d'autres régions de Bosnie; mais selon les régions les monuments funéraires ont pris des formes différentes, à l'image des monuments turcs: colonnes, larges dalles, obélisques, hautes pierres tombales massives (Gravures 1, 2).

On retrouve souvent sur les monuments des environs de Travnik une croix au pied élargi (Gravures 31, 32), que l'on pourrait au premier abord prendre pour une silhouette humaine; en réalité cette partie inférieure élargie représente une petite colline, concrètement le Golgotha, supportant la croix sur laquelle Jésus fut crucifié.